

POLITICAL HISTORY

Павло Токаленко

Херсонський національний технічний університет, Україна

УМОВИ УТРИМАННЯ ПОЛІТИЧНИХ АРЕШТАНТІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Pavlo Tokalenko

Kherson National Technical University, Ukraine

POLITICAL PRISONERS AND CONDITIONS OF THEIR DETENTION IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The author examines the conditions of detention of political prisoners in the Russian Empire during the First Russian Revolution. The author studies creation of an internal atmosphere of fear for political prisoners, and, in addition, investigates the relationship of the local population to political prisoners in Siberia, and those, who tried to change their position by escaping. Besides, author describes the psychological pressure on political prisoners in Siberian prisons under conditions of general counterrevolutionary policy in the 1906-1907. The article provides statistics about the number of convicted persons for political affairs in 1907-1910 years. The author emphasizes the statistics subjectivity regarding persons who were wanted. The formation of brutal authoritarian monarchical regime, which relied on security forces and the authority of the monarchy, led to the overload of penitentiary system during the First Russian Revolution. The author concludes that, in spite of the tsar's Manifesto of October 17, 1905, the situation of political prisoners did not change but, on the contrary, become worse due to the increasing policy of tsarist reaction.

Key words: The first Russian revolution, reactionary tsarist policy, penitentiary system, prisoners in Siberia, south of Ukraine.

Система виконання покарань в Російській імперії на початку ХХ століття змінювалася під тиском ліберальних настроїв у суспільстві, від вимог революційної частини населення до реформування всіх сфер соціального життя. Однак, авторитарний монархічний режим, який спираючись на силові структури, православну церкву та авторитет монархії, намагався протидіяти цьому. Монархічний режим сформував жорстоку контрреволюційну репресивну модель пенітенціарної системи Росії на початку ХХ століття, а контрреволюційна політика царського уряду сприяла максимальній завантаженості репресивної системи у роки Першої російської революції 1905-1907 рр.

Реакційна політика царизму, несвідомо, сприяла появі нового прошарку суспільства, основу якого склали політичні арештанти. Ця категорія людей, які відрізнялися від своїх побратимів з минулого століття більш жорстокішим радикалізмом, була "ною політичною інтелігенцією", кількість якої, незважаючи на посилення монархічного терору у 1907-1910 роках, тільки зростала.

Серед дослідників репресивної політики царизму Російської імперії початку ХХ століття слід виділити сучасників цих подій, наприклад: Г.П. Агріпов, який спираючись на власні спогади, описав поліційну атмосферу у суспільстві у 1905 році¹. Про повстання в дисциплінарному батальйоні у роки Першої російської революції писав В.Іспанець¹.

¹ Николаевский, Б. (1918). Новое о прошлом. По тюрьмам и ссылкам. *Былое*, 12, 200-215.

Про організацію етапу політичних арештантів в Одесі на початку 1907 року згадував Е.Магарама, якому «пощастило» опинитись, внаслідок нестачі місць у тюрмі, в камері з підприємцями-банкротами, та на власні очі побачити розкішні умови утримання останніх¹.

В.С. Войтинський, у своїх спогадах приділив увагу тюремному побуту та психології її «мешканців»¹. С. Тараканов згадував про активне вербування жандармами політичних арештантів¹.

Серед сучасних дослідників реакційного руху царизму слід виділити О.О. Іванова, який досліджував історію політичної каторги початку ХХ століття. Умови утримання політичних арештантів на каторзі Західного Сибіру вивчав О.В. Земляков. С.П.Яковлев приділив увагу організації праці на каторзі. Жіночу політичну каторгу вивчала В.М. Максимова. Пенітенціарну роль православних монастирів на початку ХХ століття розкрив О.Р.Павлушков.

Однак, питання щодо загальної кількості політичних арештантів у роки реакційної політики й досі залишається невирішеним. Офіційні статистичні дані не можуть бути об'єктивним джерелом інформації, якщо зважати на спроби губернських чиновників приховати недоліки в роботі жандармської поліційної системи.

Відомо, що на початку ХХ століття для багатьох «політичних» тюремний режим був нестерпним, однак ті з них, хто потрапив під «жерла царської косарки» у 1905-1907 роках, згадували колишні часи як більш гуманні по відношенню до арештантів. Так, у своїх спогадах про утримання в тюрмі політичних в'язнів херсонський ліберал, учасник одіозної «справи 193-х» 1877-1878 рр. С.Л. Чудновський згадував, що їх у тюрмі особисто відвідував начальник жандармського управління, який за особистим дорученням градоначальника Санкт-Петербургу Ф.Ф. Трепова, наказав виконувати всі прохання ув'язнених, які не порушували загально-тюремний режим. С.Л. Чудновський додавав, що їм часто давали «добру» їжу, цигарки, тютюн, та «персидський порошок» (від постільних паразитів) у потрібній кількості. Серед них був студент, який особисто навчав дітей градоначальника. Його щодня відпускали з тюрми, він давав уроки та повертався назад увечері як до власного дому¹.

На початку ХХ століття, у зв'язку радикалізацією суспільства, місцева влада отримала повноваження від Міністерства внутрішніх справ на власний розсуд коригувати правила утримання арештованих у поліційних відділках. Відомо, що в інструкції від 23 травня 1905 року, затвердженій одеським градоначальником Д.Б. Нейгардтом, йшлося про обов'язкове дотримання санітарних норм, щоденного провітрювання та прибирання. Згадувалося й про обов'язкову дезінфекцію, двічі на тиждень, під час прогулянок арештантів (§6). Особам привілейованого походження передбачалось виділяти ліжко з матрацом на нічліг, всім іншим (окрім п'яниць) тільки матрац (§7). Кожен арештант мав права відмовитись від щоденного харчування (складалося з борщу та каші) та отримувати від начальства кошти для особистого харчування, виділені державою на ці цілі у розмірі 7 копійок на добу (§9). Дозволялося користування банею (§11) та читання незабороненої літератури, газет й журналів (але не поточного року)².

Гроші за виконані роботи в тюрмі чи на каторзі належали арештантам та не підлягали стягненню, якщо для цього не було попереднього рішення суду, згідно з приміткою до статті 1643 Збірки законів про покарання (Збірка законів Російської імперії Том XV, Ч.1)³.

Особливо жорстоко карали засуджених за паління у тюрмі. Їх примушували стояти на коліннях на кам'яних плитах у спеціально відведених для цього місцях, де постійно вирував зимовий протяг⁴.

Начальники тюрем часто користувалися безмежною владою в своїх установах. Так у червні 1906 року на начальника одеської тюрми прийшла з Петербургу скарга до одеського градоначальника, у якій зазначалося, що він використовуючи будь-які дрібниці карає засуджених на свій розсуд. Він закував у кайдани солдатів Інгульського полку, не маючи для цього конкретних підстав. Наслідком цього була загально-тюремна акція голодування на знак протесту проти дій начальника тюрми⁵.

Начальник буцегарні у своїй пояснювальній записці до Головного тюремного управління в Петербурзі пояснив, що він діяв у рамках закону. Що після того, як засуджений, після злому замку

¹ Чудновский, С. (1907). Из дальних лет. (Отрывки из воспоминаний). *Былое*, 9, 278-295.

² Державний архів Одеської області. *Ф-р. 2, Оп.11, Спр. 108*, арк. 32.

³ Державний архів Кіровоградської області. *Ф-р. 304, Оп.1, Спр. 276*, арк. 3.

⁴ Клейнборт, Л. (1908). *"Политические" прежде и теперь*. Санкт-Петербург.

⁵ Державний архів Одеської області. *Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8118*, арк. 1.

від камери, відмовився йти до карцеру, його туди відвели силоміць. Що спровокувало бунт, який zorganizували політичні арештанти у кількості 175 осіб.

Піднявши загальний шум у тюрмі, вигукуючи політичні гасла та б'ючи у двері камер, вони висунули 11 пунктів вимог покращення тюремного побуту, серед яких: покращення медичної допомоги, підвищення якості харчування, дозвіл на побачення з рідними та обов'язкова щоденна прогулянка арештантів у тюремному дворі. Особливим пунктом вимоги арештантів була відмова тюремного керівництва від практики заковування в кайдани засуджених. Всі ці вимоги були відкинуті начальником за відсутністю законних підстав. Бунт придушений та прийнято міри для подальшого запобігання таких ініціатив арештантів. У своєму звіті начальник тюрми вказував, що лишилося тільки 25 осіб впертих політичних арештантів, які не можуть ніяк вгамуватися та вихвалявся, що кримінальний елемент у цьому протистоянні підтримав тюремне керівництво та не прийняв участі у внутрішньому «політичному» безладі¹.

У 1907 році в Катеринославській тюрмі засудженні підняли бунт та відмовилися приймати їжу до тих пір, поки не буде розслідуване вбивство у камері наглядачами юнаків Харциєва та Фадзарінова. У 1908 році в цій тюрмі була спроба реалізації смертного вироку, винесеного воєнним судом відомому політичному активісту Кошелю. Він став відомим після власної страти, коли обірвалася мотузка, та кат щоб довести власний професіоналізм, душив засудженого власною ногою, приклавши її до шиї Кошеля. Спроби повторного виконання вироку були марними й прокурор припинив страту².

Чутки про «високий професіоналізм» катів поширилися швидко. У Херсонській тюрмі в 1910 році засуджений до страти політичний активіст Ткаченко повісився, щоб уберегтися від сорому під час страти. Те ж саме відбулося й в Олександрівській тюрмі, коли 15 політичних арештантів розділили між собою отруту².

Ще в 1906 році репресивна модель царизму почала змінюватися під тиском революційних подій у Російській імперії. Однак, повірити у стрімку генезу карального апарату 1906 року було важко. Тому засудженні часто боролися з режимом старими перевіреними способами, влаштовуючи акції голоду та непокори, про що й доповідали начальники тюрем у Головне тюремне управління³.

Часто причиною непокори арештантів була заборона влади на побачення з рідними⁴. Такі акції організовували декілька політичних засуджених, до яких згодом приєднувалися й інші арештанти⁵.

Постійне переміщення політичних засуджених з камери до камери з метою психологічного тиску, також викликало невдоволення арештантів, які намагалися боротися проти цього, влаштовуючи різні акції непокори, які в свою чергу, придушувалися силою внутрішньої зброї, нагадуючи арештантам про кінець епохи тюремного лібералізму в Російській імперії⁶.

У січні 1906 року в Одесі страйкували політичні арештанти, відмовляючися виходити на роботу. До них приєднався, що відбувалося дуже рідко, «кримінальний» контингент. Всі вони вимагали дозволу побачень з дітьми, жінками, рідними в окремих кімнатах, а не через ґрати. Тюремна влада не бажала йти на поступки, навпаки були введені нові обмеження: відмова від закупки тютюну для засуджених та заборона харчових передач⁷.

Відмова від поступок для політичних арештантів стала важливим елементом реакційної політики царизму, незважаючи на переповнені тюрми у роки Першої російської революції 1905-1907 рр., які залишалися такими протягом всього реакційного періоду до 1911 року. З цього приводу, у березні 1908 року Головне тюремне управління повідомляло миколаївського градоначальника про неможливість припинення надходження нових арештантів у тюрму, незважаючи навіть на те, що по кубічному вмісту повітря кількість засуджених значно перевищувала норму⁸. Проблеми з місцями для засуджених були й у тюремних лікарнях, які не могли обслужити потрібну кількість хворих унаслідок нестачі амбулаторних місць⁹.

¹ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8118, арк. 3.

² Ушеревич, С. (1932). *Смертныя казни в царской России*. Харьков.

³ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8118, арк. 4.

⁴ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8118, арк. 8.

⁵ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8118, арк. 10.

⁶ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8146, арк. 193.

⁷ Державний архів Одеської області. Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8146, арк. 144.

⁸ Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 251, Оп. 2, Спр. 13, арк. 7.

⁹ Державний архів Одеської області. Ф-р. 111, Оп. 2, Спр. 6, арк. 73.

Міністр юстиції І.Г. Щегловитов зауважував, що головне навантаження на пенітенціарну систему пов'язане з великою кількістю політичних арештантів, які почали наповнювати тюрми з 1905 року. Згідно з даними Міністерства внутрішніх справ, кількість засуджених значно перевищувала норми можливого утримання, що в свою чергу, сприяло поширенню епідеміологічних хвороб у тюрмах¹.

Ця проблема вирішувалася різними методами. По-перше, будівництвом нових тюремних установ, які з'являлися на всій території Російської імперії і на півдні України, зокрема. Відомо, що у 1906 році, Міська Дума у Єлисаветграді прийняла рішення виділити більш ніж 1000 га землі для будівництва нової тюремної установи, на будівництво якої уряд виділив 9 600 рублів². В цьому ж місті у 1909 році було виділено додаткові кошти у сумі 7200 рублів для придбання додаткової землі для тюремної установи³.

По-друге, проблему переповнених тюрем вирішували й висилкою з міст, якщо правопорушення революціонерів не мало складу тяжкого злочину. Про виселення осіб з міст повідомляла офіційна губернська преса, зазначаючи причини такого рішення місцевою владою⁴. Крім побудови нових тюремних установ та заборони перебування в рідних містах, політичних арештантів часто засуджували до сибірської каторги.

У роки реакційної політики змінився й режим утримання арештантів. Особливу увагу тюремна адміністрація звертала на побачення арештованих з рідними та іншими особами, часто забороняючи побачення взагалі, виходячи з міркувань безпеки⁵. Така пересторога пов'язана з непоодинокими випадками нападів на конвої з метою звільнення ідеологічних побратимів або зі спробами організувати втечу⁶.

Крім цього, треба зауважити, що були переповнені й каторги. Так, Томський губернатор К.С. Нолькен звертався до Міністерства внутрішніх справ з проханням відмінити висилку політичних арештантів у Томську губернію у зв'язку з переповненням каторжних місць⁷.

Варто зазначити, що каторжні арештанти були позбавлені всіх особистих та майнових прав. Відразу ж після вироку, майно арештанта переходило до спадкоємців, а його дружина (чоловік) мала право знову виходити заміж (одружуватись), та сам він міг зазнати будь-яких тортур та принижень без наслідків для представників тюремної адміністрації. При майнових суперечках між родичами засудженого до каторжних робіт, його розглядали у статусі померлої особи, яка втратила право на власність⁸.

Одружений каторжанин мав право на власний побут та право на поселення, у разі якщо дружина виявила бажання прослідувати за ним до Сибіру. Він повинен був ходити на каторжні роботи разом з іншими засудженими, але без ланцюгів на відміну від інших⁹.

До неодруженого каторжанина сільська община Сибіру відносилась зі зневагою та пересторогою. Більшість чоловіків не мали змоги одружитися, бо співвідношення чоловіків і жінок було 6:1 відповідно. Навіть державна допомога у вигляді 50 рублів для батьків не переконувала їх у необхідності одруження своєї дитини з каторжанином⁹.

Крім цього, тюремна адміністрація спонукала місцевих мешканців до «полювання» на біглих каторжан, мотивуючи їх винагородою та здобиччю. Особливо це було популярним заняттям серед караїмів, які стверджували, що з оленя вони знімають одну шкуру, а з людини не менше двох: сорочку та кожух⁹.

Особливо принизливі були такі покарання, як: 100 ударів «кішками» (батогами), приковування до стіни підземного карцеру на декілька років, приковування каторжанина до робочої тачки на 5-6 років або до дерев'яної колоди чи залізної дуги, вагою не менш 24 кг. Були випадки знущання над дітьми чи дружиною арештанта⁹.

¹ Клейнборг, Л. (1908). *"Политические" прежде и теперь*. Санкт-Петербург.

² Державний архів Кіровоградської області. *Ф-р. 78, Оп.1, Спр. 167*, арк. 57.

³ Державний архів Кіровоградської області. *Ф-р. 78, Оп.1, Спр. 167*, арк. 110.

⁴ *Ведомости Одесского градоначальства* (1906), 32(9 февраля), 1.

⁵ Державний архів Одеської області. *Ф-р. 2, Оп. 4, Спр. 8146*, арк. 203.

⁶ *Новости Одессы* (1907), 2 (23 октября), 3.

⁷ *Рідний край* (1906), 42, 12.

⁸ Кропоткин, П. (1906). *В русских и французских тюрьмах*. Санкт-Петербург.

⁹ Кропоткин, П. (1906). *Ссылка в Сибирь*. Санкт-Петербург.

Часто тюремна адміністрація намагалась нацькувати кримінальних злочинців проти політичних, всупереч моральним принципам. Владою створювалася легенда про кращі часи для кримінальних арештантів, які відійшли у минуле, коли політичні засуджені стали наповнювати тюрми. Разом із політичними їм значно урізали права спілкування та прогулянок на свіжому повітрі. Провину у всьому покладали на політичних, створюючи потрібну режиму психологічну атмосферу у тюрмах¹. Іноді тюремна адміністрація заохочувала до згвалтування жінок, засуджених за політичними статтями, кримінальними злочинцями².

В умовах загальної ізоляції та всебічного психологічного тиску, арештанти не припиняли спілкування між собою за допомогою шифрованих перестуків по стінах камер³. Був розроблений навіть універсальний тюремний алфавіт, знання якого ставало необхідним для виживання політичних арештантів⁴.

Набагато гірше стало й харчування для політичних арештантів. Відомо, що на адресу Міністерства внутрішніх справ неодноразово надходили прохання про збільшення щоденного харчування. Однак, більшість з них залишалися поза увагою⁵.

Погіршення харчування пов'язане, також, зі збільшенням політичних арештантів. Відомо, що тільки з 17 жовтня 1905 року і до 1 вересня 1906 року, з України до Сибіру було заслано більш ніж 35 тис. чоловік⁶. З іншого боку, мав місце позитивний аспект насильницького заселення Сибіру політичними арештантами. Як зазначав П. Крапоткін, він полягав у господарському становленні окремих регіонів Сибіру у зв'язку з заселенням їх росіянами й поляками, які сприяли розвитку промисловості, та українцями, які займалися землеробством⁷.

Стрімке збільшення політичних арештантів змусило Міністерство внутрішніх справ у 1907-1908 рр. уніфікувати документи діловодства, які стосувалися питань організації поліцейного нагляду, розшуку та звітності щодо кількості каторжан. Циркуляром №85600 від 6 червня 1907 року було введено форму щомісячної статистичної звітності щодо кількості засуджених, а 6 березня 1908 року циркуляром №151181 Департаменту поліції було уніфіковано форму для всіх осіб, які скоїли втечу з місць відбування покарань та які перебували у розшуку⁸.

Повні статистичні дані щодо кількості засуджених та тих, хто перебував у розшуку, відновити майже не можливо, у зв'язку з недостовірними відомостями, які надавала місцева влада, намагаючись показати ефективність поліцейного нагляду. Так відомо, що згідно з даними Департаменту поліції Тобольської губернії в 1906 – квітні 1907 року скоїли втечу 234 особи, а згідно з даними місцевої влади з 1906 – вересень 1908 року – всього 135. У 1908 році не довів до відома владу про втечу 12 осіб пристав Туруханська Єнисейської губернії. Пристав міста Єнисейськ Єнисейської губернії повідомив про втечу більшовика Сичова тільки 6 листопада 1912 року, хоча той скоїв втечу 11 січня 1908 року⁸.

Щодо проявів реакційної політики, то треба зауважити, що наприкінці 1908 року, тільки в Катеринославі згідно вироку воєнного суду за участь у горлівському озброєному повстанні 1905 року, було страчено 8 осіб, а 84 – відправлено на каторжні роботи до Сибіру. За кількістю смертних вироків Катеринославська губернія займала перше місце в Російській імперії⁹.

У роки царської реакції 1907-1910 роки кількість осіб, які зазнали репресій за політичними мотивами склало приблизно 1,5 млн. чоловік. З 1905-1911 рр. судами Російської імперії було винесено більш, ніж 100 тис. звинувачувальних вироків. З засуджених за політичними справами, 7560 були відправлені на каторгу, 15400 – засуджені до арештантських робіт, 5086 – засуджені до смертної кари, з них страчено – 2073 особи¹⁰.

¹ Вороницын, И.П. (1922). *Из мрака каторги*. Харьков.

² Обнинский, В.П. (1909). *Новый строй*. Москва.

³ *На каторжном острове. Дневники, письма и воспоминания политкаторжан "нового Шлиссербурга" (1907-1917)* (1967). Ленинград.

⁴ Обыск, тюрьма и ссылка. *Библиотека русского пролетария* (1903). Женева, 23, 39.

⁵ *Рідний край* (1906), 49, 16.

⁶ *Рідний край* (1906), 42, 12.

⁷ Крапоткин, П. (1906). *Ссылка в Сибирь*. Санкт-Петербург.

⁸ Хазиахметов, Э.Ш. (1987). *Массовые источники по истории сибирской политической ссылки*. Новосибирск.

⁹ Алексеев, Л.Д. (1972). *Печать большевиков Украины в период реакции*. Киев.

¹⁰ Пушкарева, И.М. (1989). *Рабочее движение в России в период реакции 1907–1910 гг.* Москва.

Смертна кара мала й негативний психологічний вплив на військо. Про це йшлося у шифрованій телеграмі до воєнного міністра від одеського генерал-губернатор Каульбарса, який доповідав, що станом на 20 вересня 1906 року, воєнно-польовим судом було розстріляно 25 засуджених, що вплинуло на психологічну вмотивованість солдат. Тим самим він намагався довести необхідність виділення коштів для організації інших, менш кривавих видів страт, та на оплату роботи ката¹.

Незважаючи на спроби революційних сил лібералізувати суспільно-політичні відносини в Російській імперії, істотних змін, щодо умов утримання політичних арештантів не відбулося. Навпаки, Головне тюремне управління своїм наказом від 12 червня 1908 року, наказало виробити додатково 3000 пар кайданів старого зразка та 2000 пар кайданок, очікуючи на максимальне завантаження пенітенціарної системи².

Таким чином, посилення репресивної політики 1906-1910 рр. в Російській імперії було пов'язане з неспроможністю ліберальної інтелігенції та радикальних партій консолідувати суспільство. Політичні партії мали різні методи досягнення єдиної мети – реформування соціально-політичного життя в Російській імперії. Саме відсутність єдиного революційного фронту призвело до поразки революції 1905-1907 років. Нереалізована революція стала причиною погіршення умов утримання політичних арештантів. У 1907-1910 роках їх кількість тільки збільшувалась. Приводом для арешту була не лише участь у революційних подіях, а поміркована позиція ліберально-налаштованої особи. Масове перевантаження тюрем, призвело до погіршення умов утримання не тільки політичних, а й кримінальних в'язнів.

References:

1. Alekseev, L.D. (1972). *Pechat' bol'shevikov Ukrainy v period reakcii* [The Seal of the Bolsheviks of Ukraine in the Period of Reaction]. Kyiv: «Pechat' KP Ukrainy» [in Ukrainian].
2. NEWSPAPER (1906). *Vedomosti Odesskogo gradonachal'stva* – News of Odessa mayor's office, no. 32, 1 [in Russian].
3. Voronycyn, I.P. (1922) *Iz mraka katorgi* [From the darkness of penal servitude]. Kharkiv: Izdatel'stvo «Sovremennik» [in Ukrainian].
4. Gernet, M.N. (1962) *Istorija carskoj tjur'my* [History of the Tsar's Prison]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridicheskoy literatury [in Russian].
5. Reference «*Yelisavetgradskaya gorodskaya uprava, g. Yelisavetgrad Yelisavetgradskogo uyezda Khersonskoy gubernii (1871-1920)*» – *Elisavetgrad city government, Elisavetgrad city of Elisavetgrad county of Kherson province (1871-1920)*. Fund 78. Description 1. Case 167. Derzhavniy arkhiv Kirovohrads'koi oblasti [State Archive of Kirovohrad region]. Kirovohrad (in Ukrainian).
6. Reference «*Ryabkov P. S. — Yelisavetgradskiy gorodskoy zemlemer, istorik, arkholog i obshchestvennyy deyatel', g. Zinov'yevsk Zinov'yevskogo okruga (1864–1925)*» – *Ryabkov PS - Elisavetgrad city surveyor, historian, archaeologist and public figure, Zinovievsk town of Zinovievsky district (1864–1925)*. Fund 304. Description 1. Case 276. Derzhavniy arkhiv Kirovohrads'koi oblasti [State Archive of Kirovohrad region]. Kirovohrad (in Ukrainian).
7. Reference «*Nikolaevskaya tjuremnaja inspekcija Glavnogo tjuremnogo upravlenija Ministerstva justicii, g. Nikolaev Hersonskogo uyezda Herson'skoj gubernii (1879-1927)*» – *Nikolaev Prison Inspection of the Main Prison Department of the Ministry of Justice, Mykolayiv, Kherson Uyezd, Kherson Province (1879-1927)*. Fund 251. Description 2. Case 13. Derzhavniy arkhiv Mykolajivs'koi oblasti [State Archive of Mykolayiv region]. Mykolayiv (in Ukrainian).
8. Reference «*Kantselyariya Odesskogo Gradonachal'nika (s 1820 g. – Novorossiyskogo i Bessarabskogo General-Gubernatora, s 1874 g.- Ministerstva vnutrennikh del) (1803–1919)*» – *The Chancellery of the Odessa Mayor (from 1820 - the Novorossiisk and Bessarabia Governor-General, since 1874 - the Ministry of Internal Affairs) (1803–1919)*. Fund 2. Description 4. Case 8118. Derzhavniy arkhiv Odes'koi oblasti [State Archive of Odesa region]. Odesa (in Ukrainian).
9. Reference «*Kantselyariya Odesskogo Gradonachal'nika (s 1820 g. – Novorossiyskogo i Bessarabskogo General-Gubernatora, s 1874 g.- Ministerstva vnutrennikh del) (1803–1919)*» – *The Chancellery of the Odessa Mayor (from 1820 - the Novorossiisk and Bessarabia Governor-General, since 1874 - the Ministry of Internal Affairs) (1803–1919)*. Fund 2. Description 4. Case 8146. Derzhavniy arkhiv Odes'koi oblasti [State Archive of Odesa region]. Odesa (in Ukrainian).
10. Reference «*Kantselyariya Odesskogo Gradonachal'nika (s 1820 g. – Novorossiyskogo i Bessarabskogo General-Gubernatora, s 1874 g.- Ministerstva vnutrennikh del) (1803–1919)*» – *The Chancellery of the Odessa Mayor (from 1820 - the Novorossiisk and Bessarabia Governor-General, since 1874 - the Ministry of Internal Affairs)*

¹ Гернет, М.Н. (1962). *История царской тюрьмы*. Москва.

² Обнинский, В.П. (1909). *Новый строй*. Москва.

- (1803–1919). Fund 2. Description 11. Case 108. Derzhavniyj arkhiv Odes'koi oblasti [State Archive of Odesa region]. Odesa (in Ukrainian).
11. Reference «*Odesskaja gorodskaja policija (1813-1918)*» – *Odessa City Police (1813-1918)*. Fund 111. Description 2. Case 6. Derzhavniyj arkhiv Odes'koi oblasti [State Archive of Odesa region]. Odesa (in Ukrainian).
12. Klejnborst, L. (1908). "*Politicheskie" prezhde i teper'*" ["Political" before and now]. St. Petersburg: «Pechat' KP Ukrainy» [in Ukrainian].
13. Kropotkin, P. (1906). "*V russkih i francuzkih tjur'mah*" [In Russian and French prisons]. St. Petersburg: «Tovarishhestvo «Znanie»» [in Russian].
14. Kropotkin, P. (1906). "*Ssylka v Sibir*" [Exile to Siberia]. St. Petersburg: «Tipografija V. Mil'shtejna» [in Russian].
15. (1967). "*Na katorzhnom ostrove. Dnevniky, pis'ma i vospominaniya politkatorzhan "novogo Shlissserburga" (1907-1917)*" [On the hard labor island. Diaries, letters and memoirs of political prisoners of the "new Schlissserburg" (1907-1917)]. Leningrad: «Lenizdat» [in Russian].
16. Nikolaevskij, B. (1918) "Novoe o proshlom. Po tjur'mam i ssylkam" [New about the past. According to prison and exile]. *Byloe – The past*, no. 12, 200-215 [in Russian].
17. NEWSPAPER (1907). *Novosti Odessy* – News of Odessa, no. 2, 3 [in Russian].
18. Obninskij, V.P. (1909) "*Novyj stroj*" [The new system]. Moscow: «Tipografija "Russkogo Tovarishhestva pechatnogo i izdatel'skogo dela"» [in Russian].
19. (1903) "Obysk, tjur'ma i ssylka" [Search, imprisonment and exile]. *Biblioteka russkogo proletarija – The Russian Proletarian Library*, no. 23, 39 [in Russian].
20. Pushkareva, I.M. (1989) *Rabochee dvizhenie v Rossii v period reakcii 1907–1910 gg.* [The labor movement in Russia during the reaction of 1907-1910]. Moscow: «Izdatel'stvo "Nauka"» [in Russian].
21. NEWSPAPER (1906). *Ridnij kraj* – Homeland, no. 42, 12 [in Russian].
22. NEWSPAPER (1906). *Ridnij kraj* – Homeland, no. 49, 16 [in Russian].
23. Usherovich, S. (1932) *Smertnye kazni v carskoj Rossii* [Executions in tsarist Russia]. Kharkiv: «Izdatel'stvo Vseukrainskogo soveta Obshhestva politkatorzhan i ssyl'no-poselencev» [in Russian].
24. Hazi Ahmetov, Je.Sh. (1987) *Massovye istochniki po istorii sibirskoj politicheskoy ssylki* [Mass sources on the history of Siberian political exile]. Novosibirsk: «Izdatel'stvo "Nauka"» [in Russian].
25. Chudnovskij, S. (1907) "Iz dal'nih let. (Otryvki iz vospominanij)" [From distant years. (Excerpts from memories)]. *Byloe – The past*, no. 9, 278-295 [in Russian].